

اقتصاد خودبنيان در مدل ساختار شجره‌ای قرآن

مریم احمدلی

(نویسنده‌ی مسئول)
دانش‌آموخته کارشناسی ارشد
دانشگاه علوم و فنون قرآن
کریم تهران،
ahmadlima@chmail.ir

دکتر علی محمدی آشنانی

استادیار دانشگاه علوم و
معارف قرآن کریم تهران،
dr.mohammadi.quran@
gmail.com

چکیده: در این تحقیق با هدف ارائه‌ی یک مدل قرآنی به جایگاه نظام شجره در قرآن اشاره شده است. سپس با جست‌وجو در مصادیق و ساختار این الگو در موضوع اقتصاد خودبنيان در پی جایگاه‌شناسی ارکان مؤثر در این موضوع به بحث پرداخته شده است. در این ساختار ضمن تأکید به عوامل اعتقادی و زیر ساختی در روحيات افراد مثل: توکل به رزاقیت و نصرت الاهی در امر معاش، به عوامل بیرونی مثل جایگاه مدیریت و عوامل دیگر اشاره شده است؛ هم‌چنین با تأکید بر نقش مدیریت متخصص و برنامه‌ریزی دقیق از عوامل اجرایی در مسیری درست و هدف‌مند باید استفاده کرد تا به محصولی عالی یعنی رزق حلال که یکی از عوامل مهم در رشد معنوی است، دست یافت. در این میان شاهد ثمرات دیگری چون تقویت اقتصاد و به تبع آن استقلال ملی، افزایش اعتماد به نفس و انگیزه‌ی کار و تلاش و پویایی هستیم که منجر به ارائه‌ی مدلی کارآمد و قرآنی تحت عنوان اقتصاد خودبنيان در مدل ساختار شجره‌ای می‌شویم.

کلیدواژه‌ها: قرآن کریم، توکل، مدیریت، شجره، اقتصاد خودبنيان.

تاریخچه‌ی مقاله

دریافت: ۱۴۰۰/۲/۵
پذیرش: ۱۴۰۰/۴/۲۳

۱. مقدمه

خداوند متعال عالم را مجموعه‌ای از قوانین و اشیایی متشکل از اصول و فروعی به هم متصل و نظام‌مند قرار داد. این ساختار، تحت نظام متقنی اداره می‌شود. مجموعه‌ای از قوانین و اشیایی که بر اساس نظم مشخص در امتداد هم قرار داشته و کاملاً منطبق با مدیریت الهی است؛ ساختاری که در قرآن تحت عنوان نظام شجره‌ای نام دارد. در این مجموعه نظام‌مند، نقش فاعلیت الهی در رأس بسیار پررنگ بوده و به ترتیب خلفای الهی و در طول این فاعلیت و کاملاً منطبق با آن به اداره عالم می‌پردازند. این تعریفی از نظام شجره‌ای در عالم در مصادیق مختلفی در قرآن تعریف شده است؛ مانند شجره‌ی امامت، ملک، ولایت، ربوبیت و ... در این ساختار جایگاه‌ها مشخص و سلسله‌مراتب در آن رعایت شده است و می‌تواند به عنوان الگویی در همه‌ی زمینه‌های مدیریتی به کار گرفته شود. از آنجایی که مسأله‌ی مبتلابه حال کشور، رونق اقتصادی است نیاز است با رویکردهایی ساختارمند و قرآنی این مسأله حل و فصل گردد. این پژوهش در صدد پاسخ به این پرسش بوده که ارکان اجرایی و جایگاه هر رکن در برنامه‌ی اقتصاد خودبنیان در چارچوب نظام شجره‌ای قرآنی چه مواردی می‌باشد؟ این تحقیق متکی بر مبانی توحیدی و در چارچوب نظام ساختاری عالم به ارائه‌ی مدلی کارآمد می‌پردازد. مدلی که تا کنون در این رابطه تحلیلی

ساختارمندی از آن به ثبت نرسیده و ارائه نگشته است. لذا این تحقیق به روش کتاب‌خانه‌ای به تحلیل و وصف این موضوع در این قالب می‌پردازد.

۲. ادبیات وازگانی

۱.۲. ساختار

به آرایش یا سازمان دهی اجزای مرتبط در یک شیء مادی یا یک سیستم ساختار (Structure) گفته می‌شود که بر اثر مشاهده یا بازشناخت الگو قابل تشخیص و کشف است. در این تعریف چگونگی ساختمان چیزی و ترتیب اجزا و بخش‌های یک جسم بررسی می‌گردد. (نک: فرهنگ فارسی، ج ۴، ص ۵۸)

واژه‌ی ساخت در زبان عربی از «الْبِنِيَّة: ساختار» گرفته شده است. یک معنای آن «چیدن مواد بر روی هم» است و معنای دیگر «ساختن، بنا کردن» می‌باشد.

۲.۲. شجره

«شجره» در فرهنگ وازگان قرآن به چیزی که از اصلی منشعب شده است و قرار و ثبات دارد گفته می‌شود.

واژه‌ی «شجره» و مشتقات آن ۲۷ مرتبه (روحانی، ۱۳۷۶، ش، ج ۲، ص ۸۸۵ و ۸۸۶) از ریشه‌ی شجر در قرآن به ترتیب در (بقره ۳۵؛ نساء ۶۵؛ اعراف ۱۹-۲۲؛ ابراهیم ۲۴ و ۲۶؛ اسراء ۶۰؛ طه ۱۲۰؛ مؤمنون ۲۰؛ قصص ۳۰؛ نور ۳۵؛ حج ۱۸؛ صافات ۶۲، ۶۴ و ۱۴۶؛ دخان ۴۳؛ لقمان ۲۷؛ فتح ۱۸؛ الرحمن ۶؛ نحل ۱۰ و ۶۸؛ یس ۸۰؛ واقعه ۵۲؛ واقعه ۷۲؛ نمل ۶۰) آمده است که علاوه بر اشاره به ماهیت ظاهری شجره و آثار و ثمرات مادی آن، اشاره به ساختار نظام‌مند و مفهوم اخص

آن شده است.

نظام شجره، ساختاری است متشکل از یک اصل و بنیان و فروع متصل به آنکه به ترتیب نظام یافته‌اند. در واقع این الگو اشاره به ساختار سلسله مراتبی در موضوعات مختلف دارد. ساختار شجره‌ای که خداوند متعال در قرآن مطرح فرموده است به نوعی یک الگوی کلی از مجموعه‌ی رفتارها و مقولات مختلف را در ساختارهای مختلف در عالم معرفی می‌کند.

بنابراین اشارات متعدّد به این قالب در زبان قرآن نشان از تأکید خداوند متعال بر این الگو داشته، و از اهمّیت وجود یک ساختاری دارای سلسله مراتب نزد خداوند خبر می‌دهد؛ ساختاری که از اصل، ریشه می‌گیرد و به ترتیب از طریق شاخه‌های اصلی به فرعی و سرشاخه‌ها می‌رسد.

۳. بررسی آیات مربوط به ساختار شجره

واژه‌ی «شجره» در قرآن به سه وجه اشاره شده است:

۱. به واسطه بودن در صحنه‌ها؛ مانند: «شجره ممنوعه» ﴿... وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ﴾ (اعراف، ۱۹). در مورد حضرت آدم عَلَيْهِ السَّلَامُ و یا درخت مبارک در رسالت حضرت موسی عَلَيْهِ السَّلَامُ ﴿فَلَمَّا أَتَاهَا نُودِيَ مِنْ شَاطِئِ الْوَادِ الْأَيْمَنِ فِي الْبُقْعَةِ الْمُبَارَكَةِ مِنَ الشَّجَرَةِ أَنْ يَا مُوسَىٰ إِنِّي أَنَا اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ﴾ (قصص، ۳۰).

۲. مواردی که به ماهیت دنیایی درخت و خصوصیات ظاهری و ثمرات آن اشاره دارد ﴿الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ مِنَ الشَّجَرِ الْأَخْضَرِ نَارًا فَإِذَا أَنْتُمْ مِنْهُ تُوقِدُونَ﴾ (یس،

۳. مواردی که به جنبه‌ی سلسله مراتبی و نظام‌مندی و شجره‌ای در موضوعات مثبت و منفی عالم ناظر است، مانند: آیات ۲۴ سوره‌ی ابراهیم عَلَيْهِ السَّلَامُ در مقولات مثبت «أَلَمْ تَرَ كَيْفَ صَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ» و در مقولات منفی در سوره‌ی ابراهیم، آیه‌ی ۲۶: «وَ مَثَلُ كَلِمَةٍ خَبِيثَةٍ كَشَجَرَةٍ خَبِيثَةٍ اجْتُثَّتْ مِنْ فَوْقِ الْأَرْضِ مَا لَهَا مِنْ قَرَارٍ» همین‌طور سوره‌ی اسراء، آیه‌ی ۶۰ «وَ إِذْ قُلْنَا لَكَ إِنَّ رَبَّكَ أَحَاطَ بِالنَّاسِ وَ مَا جَعَلْنَا الرُّؤْيَا الَّتِي أَرَيْنَاكَ إِلَّا فِتْنَةً لِلنَّاسِ وَ الشَّجَرَةَ الْمَلْعُونَةَ فِي الْقُرْآنِ وَ نَحْوُ فُهِمُ فَمَا يَزِيدُهُمْ إِلَّا طُغْيَانًا كَبِيرًا».

مقوله‌ی نظام شجره در تورات نیز آمده که به موضوعات خیر و شر اشاره دارد. در فصل دوم از سفر اَوَّل که سفر پیدایش است، می‌گوید: «خدا آدم را از خاک خلق کرد، و سپس دم حیات را در بینی او دمید، پس نفسی ناطق شد ... و درخت حیات را در وسط آن باغ‌ها بکاشت، و درخت معرفت خیر و شر را نیز، و نه‌ری از عدن به سوی آن باغ‌ها بکشید، تا آنها را آبیاری کند، ... خدا آدم را فرمود: که تمامی درختان این باغ‌ها برای‌ت حلال است، و می‌توانی از آنها بخوری، ولی از درخت معرفت خیر و شر مخور، چون در همان روزی که از آن بخوری مستحق مرگ می‌شوی ...» (طباطبایی، ۱۳۷۴ ش، ج ۱، ص ۲۱۵-۲۱۲).

۱.۲. ساختار شجره در مقولات مثبت «كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ»

خداوند در سوره‌ی ابراهیم می‌فرماید: «أَلَمْ تَرَ كَيْفَ صَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَ فَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ» (ابراهیم، ۲۴) یعنی: آیا ندیدی چگونه خداوند «کلمه‌ی طیبه» (و گفتار پاکیزه) را به درخت پاکیزه‌ای تشبیه

کرده که ریشه‌ی آن (در زمین) ثابت، و شاخه‌ی آن در آسمان است؟! در این آیه‌ی شریفه مثال شجره برای بیان ساختار مثبت اشاره شده است، نه صرفاً به ماهیت درخت. به عبارتی دیگر، در این آیه از یک مجموعه کلمات مثبت در نظام عالم یعنی «شَجَرَةٌ طَيِّبَةٌ» سخن به میان آمده است. مفسران در این رابطه مطالب مختلفی بیان کردند. گروهی از مفسران اهل تسنن به مصداق ظاهری شجره اشاره کردند (فخر رازی، بی‌تا، ج ۱۹، ص ۱۲۰) و مقصود از آن را درخت خرما یا هر درختی است که میوه‌ی نیکو می‌دهد، مثل انجیر و انگور و انار گرفته‌اند (زمخشری، ۱۴۰۷ ق، ج ۲، ص ۵۵۳). گروهی از مفسران به جنبه‌ی معرفتی آن مثل مجموعه ایمانیات اشاره کرده‌اند (طوسی، بی‌تا، ج ۶، ص ۲۹۳). دیدگاه مرحوم طبرسی اشاره به ساختاری تنازعی دارد؛ یعنی درختی که دارای اوصافی باشد که خدای تعالی بیان کرده، هر چند الان موجود نباشد (طبرسی، ۱۴۱۵ ق، ج ۶، ص ۳۱۲). دیدگاه علامه طباطبایی نیز این چنین است که خداوند کلمه‌ی «نیک» را به درخت «نیک» مثل زده و تشبیه کرده است که ریشه‌اش در زمین جای گرفته و شاخه‌هایی که متفرع بر این ریشه هستند و همواره در هر زمان به اذن خدا میوه‌اش چیده می‌شود. به عبارتی، کلمه‌ی طیبه‌ای که به شجره‌ی طیبه مثل زده شده، مجموعه‌ی اعتقادات قلبی صحیح مثل: «توحید» است که اخلاق حسنه و عمل صالح فروع و شاخه‌هایش هستند و عبارت است از عقاید حقی که ریشه‌اش در اعماق قلب و در نهاد بشر جای دارد (همو، ۱۳۷۴ ش، ج ۱۲، ص ۵۰ و ۵۱).

در روایات شیعه، به این ساختار اشاره شده است. به فرموده‌ی حضرت رسول الله ﷺ: «نَحْنُ الشَّجَرَةُ الطَّيِّبَةُ» (صادقی تهرانی، ۱۳۶۵ ش، ج ۱۶، ص

۶۵). یعنی: ما شجره‌ی طیبه هستیم تمام نیکی‌ها و فضیلت‌ها از سرچشمه‌ی این بزرگواران نشأت می‌گیرد (ابومخنف، ۱۴۱۷ ق، ص ۸۱). یا در ذیل حدیث شریفی بر این نکته اشاره شده است که امام صادق علیه السلام فرمود: «رسول الله صلی الله علیه و آله اصل آن درخت طیبه است، و امیرالمؤمنین علیه السلام شاخه‌ی فرعی آن، و ائمه علیهم السلام از فرزندان ایشان، شاخه‌های فرعی‌تر و دانش امامان علیهم السلام میوه‌ی آن درخت است، و شیعیان مؤمن برگ‌های آن هستند...» (شیخ کلینی، ۱۳۵۶ ش، ج ۱، ص ۳۵۵). بنابراین حتی در انتساب شیعیان به اهل بیت علیهم السلام تشبیهی به ساختار شجره‌ای شده که جایگاه‌ها نسبت به هم مشخص باشند.

بنابراین اشاره به ساختار شجره، نشان از سلسله مراتبی دارد که از یک اساس و ریشه، مشتق شده، و به ترتیب به نتایج ریزتر منتج می‌شود. بر این اساس، قوانین و موضوعات مثبت و منفی موجود در عالم هم به همین شکل قابل انطباق هستند؛ یعنی یک خاستگاه اصلی و سرمنشاء اصلی وجود دارد و به تبع به موارد ریزتر منتج می‌شوند. این قانون چه در مورد مثبتات و چه در مورد منفیات جریان دارد.

۴. ویژگی‌های ساختار نظام شجره

در بررسی ساختار شجره ویژگی‌هایی به چشم می‌خورد که از حیث نظام‌مندی حائز اهمیت است. این ویژگی‌ها عبارتند از:

۱.۴. مشخص شدن جایگاه‌ها

خداوند موضوعات مهم نظام عالم را به شجره مثال زده به خاطر اهمیت این موضوع است که جایگاه اصل و فرع نسبت به هم سنجیده شود.

در نظام شجره‌ای، سلسله‌مراتب و جایگاه‌ها باید دقیقاً رعایت شود و هر قسمت متناسب با جایگاه خود در قبال بالادست خود مطیع و در قبال پایین دست خود کریم است. به بیانی دیگر، هر بخش مسئول انجام وظیفه‌ی خود در قبال بالادست و پایین دست است.

۲.۴. شرح وظایف مشخص

کارکردهای هر کدام از قسمت‌ها در نظام شجره‌ای مشخص است. هر کدام بنا به جایگاه خود نقش‌آفرینی می‌کنند. در واقع از سرشاخه انتظار سازمان‌دهی کل ساختار نمی‌رود و همین‌طور از تنه‌ی درخت توقع میوه‌دهی نمی‌رود. ریشه‌ی خاستگاه اصلی ساختار بوده و قابلیت‌های آن را بر اساس ویژگی‌های نهفته موجود در خود تعریف می‌کند. به عبارتی ریشه‌ی هر ساختار هر گونه که باشد کل نظام آن شجره بر مبنای آن کارکرد خواهند داشت. به علاوه اینکه ریشه‌ی تأمین ملزومات را نیز به عهده داشته و دارد؛ یعنی آبشخور اصلی و بنیانی آن ساختار از این جایگاه کلیدی نشأت می‌گیرد. تنه، حکم رابط را ایفاء می‌کند و حفظ انسجام و ایستایی هر ساختار شجره‌ای به قوت تنه‌ی آن مربوط می‌شود. در نظام شجره هر قسمت که وظیفه‌ی خود را به درستی به انجام نرساند، بسته به اینکه در کدام قسمت قرار دارد به همان نسبت سبب ایراد و نقصان خواهد شد. لذا در ساختار شجره‌ای آسیب‌شناسی آسان خواهد بود.

از آنجایی که در الگوهای قرآنی به جهت فراعصری بودن، شمولیت وجود دارد می‌توان در موضوعات مختلف از جمله مسأله خودبنیانی و اقتصاد مقاومتی از آن الگوها بهره جست. هم‌چنین اینکه در ورای این الگوهای قرآنی، به جهت

خدایی بودن، تضمین در اجرا و بهره‌ی وافر در نتایج بر آن مترتب است. لذا اهمّیت توجّه به ساختار شجره‌ای برگرفته از الگوی قرآنی، در موضوع خودبنیانی و اقتصاد مقاومت محور، چه به لحاظ مدیریّت و عمل و چه از نظر بررسی کیفی و شناخت سلسله‌ی مراتب و راه‌کارها حائز اهمّیت است. به این خاطر لازم است مراتب و جایگاه‌ها در این چارچوب بررسی شود.

در برنامه‌ی اقتصاد خودبنیان از آنجایی که تحت الشعاع مسأله‌ی معیشت و رزق حلال است از حیث نظام‌مند بودن بایستی اساس آن در این چارچوب قرار گرفته و چیدمان عناصر آن طبق نظامی شجره‌ای و سلسله‌مراتبی که اهمّ فی الالهّم موضوعات در آن مشخص است برنامه‌ریزی شود. از طرف دیگر، یکی از اهداف مهم اقتصاد اسلامی، استقلال است. در قرآن و جوب این موضوع برای مسلمانان و جامعه اسلامی بسیار مهم است و خدا غلبه‌ی کفار و دشمنان اسلام را نمی‌پسندد (نساء، ۱۴۲).

لذا در همه‌ی زمینه‌ها داشتن استقلال خصوصاً استقلال اقتصادی بسیار ضروری است تا به تبع آن، جامعه بتواند نیازمندی‌های خود را در حد قابل قبولی تولید کند و در اداره‌ی امور اقتصادی نیازمند و متکی به دیگران نباشد (هادوی تهرانی، ۱۳۷۸ ش، ۱۲۸۳).

بنابراین طبق ساختار شجره‌ای قرآن، محصول خودبنیانی نه فقط با هدف تأمین مایحتاج و استقلال اقتصادی است، بلکه دست‌یابی به رزق حلال ثمره‌ی شجره‌ی طیبه اقتصاد اسلامی باید باشد.

با این وصف نیاز است مسأله‌ی خودبنیانی در نظام شجره‌واکاوی، تحلیل و

وصف شود تا در هر قسمت جایگاه‌ها و نقش آنها مشخص‌تر گردد.

۵. عوامل مؤثر در نظام شجره‌ای در اقتصاد خودبنیان

در تبیین خودبنیانی بر مبنای ساختار شجره‌ای می‌توان این‌طور بیان کرد که یک سری عوامل در کسب و کار باید دخیل باشد تا ثمره‌ی آن رزق حلال شود. به عبارت دقیق‌تر هدف اقتصاد اسلامی باید خودبنیانی و کسب رزق حلال منتهی شود تا علاوه بر تأمین مایحتاج دنیوی، زیربنای رشد معنوی را نیز فراهم آورد؛ چرا که زندگی انسان بعد از مرگ او ادامه دارد بنابراین باید برای حیات بعدی خود برنامه‌ای متقن تدارک ببیند. لذا انتخاب سبک زندگی اسلامی و منطبق با الگوی قرآنی، انسان را به حیات طیبه می‌رساند و از فرجام ناخوب نجات می‌دهد.

بنابراین باید یک مجموعه عوامل مرتب‌بند به هم در این مسأله را پیگیری کرد به گونه‌ای که بتوان از درخت اقتصاد اسلامی، ثمره‌ی رزق حلال چیده شود.

دو دسته عوامل در این ساختار مؤثر هستند: عوامل درونی که روح حاکم بر ساختار است و بنیه‌ی اعتقادی و زیربنای معنوی ساختار را تشکیل می‌دهد. در واقع بستری نرم‌افزاری برای ارکان اقتصادی محسوب می‌شود و عوامل بیرونی که نحوه‌ی مدیریت و چیدمان نظام‌مند ارکان اقتصادی را در خود دارد.

۱.۵. عوامل درونی مؤثر در شجره‌ی خودبنیانی

حال برخی مفاد از عوامل درونی بیان می‌شود:

۱.۱.۵. ایمان به رزاقیت الاهی

ایمان به رزاقیت خداوند از جمله عوامل باطنی است (علامه مجلسی، ۱۳۶۳ ش، ج ۶۷، ص ۱۴۵). توجّه به اینکه برای هر کسی رزقی معین شده است می‌تواند علاوه بر تزریق آرامش بر کلّ فضای جامعه، معیاری برای قناعت و تعدی نداشتن بر اموال عمومی و بیت‌المال تلقی شود. خداوند در قرآن می‌فرماید: «أَهُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَتَ رَبِّكَ نَحْنُ قَسَمْنَا بَيْنَهُمْ مَعِيشَتَهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا» (زخرف، ۳۲) یعنی: آیا آنان رحمت پروردگارت را تقسیم می‌کنند؟! ما معیشت آنها را در حیات دنیا در میان‌شان تقسیم کردیم.

۲.۱.۵. توکل، تقوا، صله‌ی رحم و خوش خلقی

توجّه به مفهوم توکل بر خدا، همین‌طور داشتن تقوای الهی برای بهره‌مندی از برکات الاهی و صله‌ی رحم (شیخ صدوق، ۱۳۷۷ ش، ج ۲، ص ۲۷۷)، خوش خلقی در حیطه‌ی روابط اجتماعی (شیخ کلینی، ۱۳۵۶ ش، ج ۴، ص ۴۵۱) مجموعه عوامل باطنی هستند که به عنوان زیربنای عقیدتی این ساختار می‌توانند، مؤثر باشند. در حقیقت آبیاری این ساختار نظام‌مند به عهده‌ی این مقولات و ضامن بقای آن است.

۲.۵. عوامل بیرونی مؤثر در شجره‌ی خودبنیانی

چهار مورد از عوامل بیرونی مؤثر به شرح زیر است:

۱.۲.۵. افراد متخصص در سطوح مختلف

سطوح مختلف یک برنامه‌ی اقتصادی نیازمند چینش افراد با شرح وظایف

مختلف به عنوان بازوان اجرایی و در قالب شاخه‌ها و فروع است. این سطوح از قله‌ی هرم تا قاعده‌ی آن، شرح وظایف مدیریّت تا بازوان اجرایی آن مشخص و مبین است.

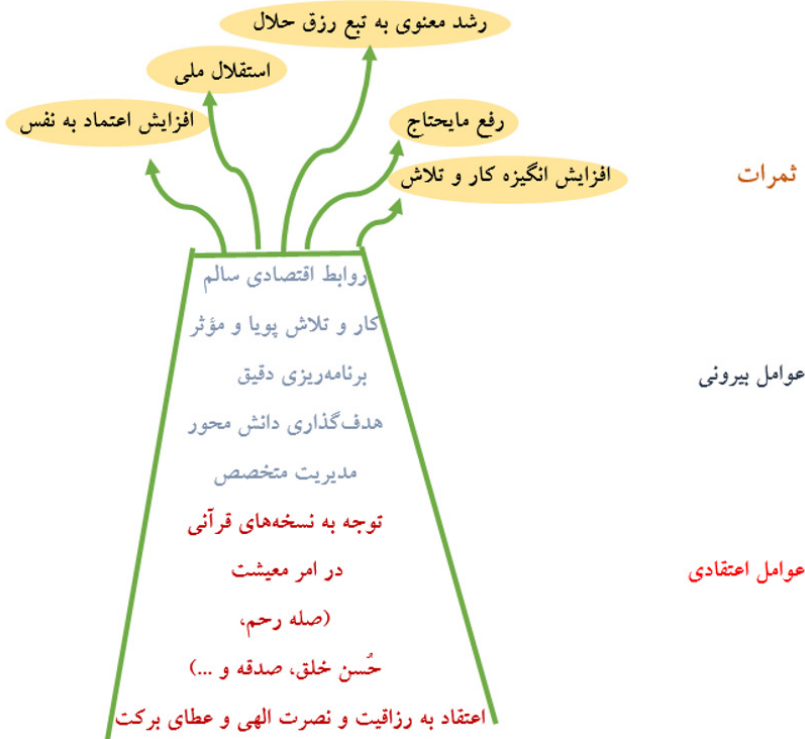
۲.۲.۵. برنامه‌ریزی و نقشه‌ی راه و کسب دانش مربوطه

از جمله موضوعات بسیار مهم در ساختار شجره، خودبنیانی، برنامه‌ریزی و طرح نقشه‌ای کارآمد و مؤثر در رسیدن به مقاصد اقتصادی است. امیرالمؤمنین علیه السلام در این خصوص می‌فرماید: «یا مَعْشَرَ التُّجَّارِ، اَلْفِیْقُهُ ثُمَّ اَلْمَتْجِرُ، اَلْفِیْقُهُ ثُمَّ اَلْمَتْجِرُ، اَلْفِیْقُهُ ثُمَّ اَلْمَتْجِرُ»؛ ای بازرگانان، اول فقاہت (شناخت دین و احکام معاملات)، سپس تجارت. (ری شهری، ۱۳۹۵ ش، ج ۱، ص ۵۲). این تأکید سه‌گانه نشان از اهمیّت تفقّه از منظر اهل بیت علیهم السلام در شیوه‌ی صحیح کسب و کار دارد. لذا داشتن برنامه‌ی متقن و جامع متناسب با هدف بسیار مهم خواهد بود.

۳.۲.۵. منابع و امکانات

بعد از طرح و برنامه‌ریزی و قرار گرفتن افراد به عنوان متخصصان متعهد، داشتن امکانات و ملزومات برای اجرایی شدن طرح‌ها بسیار مهم خواهد بود. از آنجایی که ایران به جهت منابع و ذخایر طبیعی کشوری غنی محسوب می‌شود، می‌توان با تکیه بر همین منابع طرح‌های ملی را اجرایی کرد.

۴.۲.۵. الگوی شجره‌ای اقتصاد خودبنیان اسلامی

۶. سلامت نظام شجره‌ای خودبنیان

از ملزومات بسیار مهم در تقویت این چارچوب روابط اقتصادی سالم است. به عبارتی دیگر، مجموعه آفت‌های اقتصادی که بر تنه‌ی ساختار شجره‌ای اقتصاد ریشه می‌دواند، شامل ربا، فساد، ویژه‌خواری و انحصاری‌گری است. برخی از آفت‌های موجود در بدنه‌ی اقتصاد خودبنیان نیز که منجر به رکود می‌شود، عبارتند از:

۱. محروم ماندن عده‌ی زیادی از افراد، از حق طبیعی و عادلانه
 ۲. ایجاد روحیه‌ی ناامیدی در کار و تلاش
 ۳. ایجاد نگرش منفی و بدبینی به نظام
 ۴. افزایش بزه‌های اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی به تبع این نوع رفتارهای منفی در زندگی فردی و اجتماعی
 ۵. عدول تدریجی از ارزش‌های انسانی
 ۶. افزایش شکاف طبقات
 ۷. کاهش تولید و افزایش بی‌کاری
 ۸. تسلط دشمن به واسطه‌ی ضعف بنیه‌ی اقتصادی کشور
- اگر این ملزومات توأم در کنار هم باشد، ثمره‌ی یک کار و تلاش بر اساس خودبنیانی، منجر به کسب رزق حلال و رشد معنوی در زندگی فرد و استقلال ملی در زندگی اجتماعی می‌شود و این هدف نظام اقتصادی اسلام است.
- وقتی رزق حلال باشد و بطن‌ها از مال حرام پر نشود، انسانیت نیز پرنرگ‌تر می‌گردد و حق طلبی و اصلاح‌گری در جامعه وجه غالب خواهد شد و این همان آرمان اسلام ناب است که در آینده محقق خواهد شد.
- بنابراین، در این الگو، عوامل بیرونی و درونی هر کدام در جای خود و اثرگذار نسبت به هم قرار دارند. این ساختار چون برگرفته از آموزه‌های الهی است بسیار موفق و قابل اطمینان خواهد بود.
- در مقایسه با مدل‌های اقتصادی حاکم بر جهان که همه‌چیز را از منظر

مادی‌گرایانه می‌نگرد و بُعد معنویت و آرامش به تبع رفتار و منش صحیح وجود ندارد و صرفاً بر محور کار و تولید و بهره‌وری پایاپای و به هر قیمتی استوار است، اقتصادی که چارچوبی اسلامی دارد، کار و تولید در آن امری مقدس بوده است.

۷. اقتصاد خودبنیان اسلامی و سرمایه‌داری غربی

نکته‌ی مهم، توجه به وضعیت کنونی اقتصاد کشور است که چه میزان با این ساختار هماهنگی دارد و چه اندازه از درآمدهای کشور در چارچوب رزق حلال جای دارد.

در نظام اقتصادی غرب بر اساس میزان سرمایه‌داری، بهره‌مندی وجود دارد؛ در واقع یک معادله‌ی ریاضی حاکم است. در این چارچوب برنامه‌ریزی و تلاش تا رسیدن به سود بیش‌تر و گاهی رسیدن به ثروت‌های هنگفت بدون تلاش و صرفاً با رانت‌هایی در لحظه مشاهده می‌شود. بنابراین برای اینکه مشخص شود چقدر اقتصاد کشور به این ساختار نزدیک است باید توجه جدی اعمال گردد و نگاهی موشکافانه به ساختار اقتصاد اسلامی خودبنیان معطوف شود.

اقتصاد اسلامی	اقتصاد غربی
رشد معنویت و تقرب به خدا	—
حفظ شرافت انسانی	—
کسب رزق حلال	کسب درآمد به هر قیمتی
کار و تلاش	کار و تلاش
برنامه‌ریزی و مدیریت	برنامه‌ریزی و مدیریت
تفکر هدفمند و متعالی	تفکر هدفمند و دنیایی

۸. تأثیر مدیریت متخصص در ساختار شجره‌ای اقتصاد خودبنیان

در خصوص موضوع پژوهش که در این ساختار اشاره شد وجود برنامه‌ریزی و راهبری دقیق در یک اقتصاد مؤثر و پویا در ساختار نظام شجره‌ای بر اساس الگوی قرآنی جایگاهی بسیار مهم دارد.

به عبارتی ثمربخشی یک فرآیند اقتصادی خصوصاً در چارچوب احکام اسلامی نیازمند یک مدیریت و رهبری متخصص با رویکرد اسلامی است. مادامی که فقط تخصص علمی در کسب و کار ملاک باشد، نتیجه، ایجاد یک اقتصاد مصنوعی است که ثمره‌ی آن پر کردن صندوق‌های سرمایه‌داری فارغ از ملاحظات دینی است. ایجاد بانک‌های متعددی برای کسب درآمد بیشتر و دور زدن احکام و قوانین نتیجه‌ی سودهای ربوی و حرامی می‌شود که دهنده و گیرنده را در آتش خود می‌سوزاند. جدا از اینکه وقتی پله‌ی اول و سرمایه‌ی ابتدایی بر مبنای حرام شکل بگیرد، به تبع نباید انتظار برکت و کسب حلال از آن سرمایه را داشت و این آفت بسیار مهمی است که در حال حاضر اقتصاد کشور را در مسیر تزلزل قرار داده است.

بنابراین در کنار تخصص اقتصادی و پویایی در ایجاد کسب و کار تعهد اعتقادی در مدیران باید بسیار قوی باشد.

وقتی به اقتصاد کشورهای توسعه‌یافته نگاهی موشکافانه انجام می‌گیرد در همه‌ی آنها صرف‌نظر از هر گرایش و منش دینی و اعتقادی، در بُعد اجرایی مسأله‌ی اقتصاد و خودبنیانی، مدیریت راهبردی و برنامه‌ریزی دانش‌مدارانه و اجرای صحیح آنها رکن اصلی چارچوب اقتصادی را تشکیل می‌دهد.

به عبارتی آنچه سبب ثمردهی درخت تناور اقتصاد در این کشورها شده است بارورکننده‌ها و تقویت‌کنندگان بیرونی هستند، مثل: برنامه‌ریزی و مدیریت راهبردی دقیق، هدف‌گذاری‌ها و تخصص دانش‌محور، نه ریشه‌ی اعتقادی قوی و محکم؛ و این مدیریت متخصص و هماهنگی قوی است که دنیای غرب را به پیش‌رفت‌های چشم‌گیر رسانده است.

بنابراین دیدگاه نظام شجره‌ای اقتصاد خودبنیان با توجه به سلسله‌ی فروع و اصول در جنبه‌ی اجرایی و احکامی یعنی مدیریت مسؤولان (حلقه‌ی اتصال) و آحاد مردم (بازوان اجرایی)، اگر هر کدام در جای خود باید به مسؤولیت خویش عمل کنند در این صورت نه‌تنها نتایج ثمربخش حاصل می‌شود، بلکه اثرات مخرب تحریم‌ها و کارشکنی‌ها را خنثی کرده و تبدیل به فرصت می‌کند. به بیانی دیگر، اگر در موضوع اقتصاد خودبنیان در بستر فرهنگ‌سازی اسلامی، مسأله‌ی رهبری و مدیریت متخصص و متعهد و بازوان اجرایی و عوامل ذی‌ربط در جایگاه خود قرار بگیرد، چرخ اقتصاد روان‌تر گذشته خواهد چرخید و آسان‌تر به مقصد نزدیک می‌شود.

نکته‌ی مهم اینکه اگر در این ساختار شجره‌ی اقتصاد خودبنیان که هدفش تولید و رفع نیاز و استقلال است، همه‌ی فروع اثرگذار و اصول اعتقادی اسلامی در جای خود به درستی انجام وظیفه کنند آن موقع برکات الاهی نیز در محصول عیان می‌شود.

به عبارتی دیگر، قرآن مملو از فرمول‌هایی است که اگر دقیق، عملیاتی شوند، منجر به محصولی با برکت می‌شود. گاهی این قوانین مخصوص مسلمانان یا

مؤمنان است؛ و گاهی در خطاب به آحاد مردم جدای از هر ملیّت تحت عنوان «الناس» جلوه دارد. وقتی صحبت از واجد شدن تقوا و ایمان برای هر اهل آبادی باشد، دیگر ملیّت فرقی نمی‌کند. مهم رعایت همان دو نکته‌ی ایمان و تقوا است ﴿وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَىٰ آمَنُوا وَ اتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ وَ لَكِن كَذَّبُوا فَأَخَذْنَاهُم بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ﴾ (اعراف، ۹۶) یعنی: «و اگر اهل آبادی‌ها ایمان می‌آوردند و تقوا پیشه می‌کردند، برکات آسمان و زمین را بر آنها می‌گشودیم؛ ولی (آنها حق را) تکذیب کردند؛ ما هم آنان را به کیفر اعمال‌شان مجازات کردیم.

اینکه ایمان به چه چیزی با چه حدودی باید رعایت شود و پرهیز از چه موضوعاتی در مفهوم تقوا مدنظر است در جای خود اهمیّت دارد؛ امّا به نظر می‌رسد اگر اهل هر آبادی به این دو موضوع در چهارچوب اعتقادات خود عمل کنند، خداوند کریم آنها را بهره‌مند کرده و برکات را بر ایشان جاری می‌کند. نکته‌ی بسیار مهم این است که ظاهراً غرب با آن همه مقاصد مادی‌گرایانه با پرهیز از دروغ و رعایت صداقت در کار و تولید موجبات برکات را در محصولات خود به وجود آورده‌اند.

اگر چه در پژوهش‌های متعدّد در موضوع اقتصاد خودبنیان، از زوایای مختلف نگاه کارشناسی شده است و جزئیّات مختلفی را چه به لحاظ ارتباط با ساختار اقتصاد جهان و چه به لحاظ جنبه‌های داخلی و سیاست‌گذاری‌ها بررسی شده، امّا برای اجرایی شدن آن دو رکنی که بیان شد یعنی توجّه به راهبری‌های دانش‌مدارانه با رویکرد اعتقادی و عملیاتی کردن آن از جنبه‌ی سلسله‌مراتب شجره، بنیان، مورد توجّه جدی قرار نگرفته و این امر، سبب عدم

حصول به ثمرات فرامادی این هدف یعنی رسیدن به برکت و رزق حلال و رشد معنوی جامعه شده است.

لذا داشتن یک الگوی منظم و سلسله محور، هم‌چون نظام شجره برای وضعیت اقتصادی کشور ضروری به نظر می‌آید. این امر از آن جهت مهم است که شرایط کشور چه در داخل و چه در بیرون مرزها وضعیت آرامش و ثبات نیست. دشمن از هر فرصتی برای تحت فشار قرار دادن کشور استفاده می‌کند و آتش جنگ افروزی‌های او پیوسته در حال شعله‌ور شدن است. این امر افزایش قدرت نظامی کشور را می‌طلبد که در گروهی ثبات و بنیه‌ی اقتصادی است. لذا یک آرامش اعتقادی و ایجاد یک بستر سالم برای فعالیت‌های اقتصادی در چهارچوب نظام شجره‌ای با رعایت همه‌ی جوانب و سلسله‌مراتب‌های اجرایی می‌تواند هم به محصول مادی مناسبی بیانجامد، هم آرامش و برکت را که تأییدی پنهانی در نظام الهی است به سمت هدف جلب کند.

در رابطه با عملکرد مدیران، نکته‌های زیر حائز اهمیت است:

۱. مدیران بایستی قوانین دست و پاگیر را به حداقل برسانند، به جای ایجاد موانعی که خلاقیت را از بین می‌برند، بایستی به کارکنان ابزاری را بدهند تا تولید خودشان را بالا ببرند (جعفری مقدم، ۱۳۸۲ ش، ص ۶۵).

۲. مدیران باید به کارکنان اجازه دهند تا در تصمیمات مشارکت فعال داشته باشند و تا حد امکان به دانش سازمانی دسترسی داشته باشند (تأکید بر منابع دانش به جای تأکید سنتی بر کنترل افراد و رفتارهای آنها)، با تعریف اهداف و روش‌ها، مدیر باید سازمان را به عنوان مجموعه‌ای انسانی تلقی کند و با تمرکز

بیشتری، فعالیت‌های رقبای خارجی را رصد کنند، چرا که در این صورت اتحاد و همکاری از طریق تشکیل گروه‌های عملکردی بیشتری می‌شود.

۳. تأکید بر ایجاد کسب و کار جدید هر چند وقت یک‌بار به صورت منظم و مداوم، روش‌ها و طرق انجام کار ارزیابی شود تا با محیط بیرونی که به گونه‌ای پویا در حال تغییر است، سازگار شود (همان، ص ۶۷).

۴. تأکید بر نوآوری در محصول و فراگرد؛ مدیران باید فضایی را مهیا کنند تا اطلاعات مفید و کاربردی در دسترس کارکنان قرار گیرد و مهارت‌ها و اختیار اجرای واکنش‌های قاطع در مقابل شرایط متغیر را بتوانند فرا بگیرند (نک: ایمانی‌پور، و زیودار، ۱۳۸۷ ش).

۵. تأکید بر کارایی با به کارگیری دانش صحیح در اتخاذ تصمیمات اثربخش (حسن‌زاده، ۱۳۸۵ ش). مدیران باید صورت‌سازی‌های ذهنی و خلاقیت کارکنان را مورد تشویق قرار دهند (تأکید بر ریسک‌پذیری مؤثر)

به هر حال، اگر بر اصل مدیریت خصوصاً در پیشبرد اهداف خودبنیانی اشاره مؤکد است، به خاطر تأکید فراوان قرآن به مسأله‌ی رهبری و زعامت است. ﴿قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا﴾ (بقره، ۱۲۴) و ﴿يَوْمَ نَدْعُوا كُلَّ أُنَاسٍ بِإِمَامِهِمْ﴾ (اسراء، ۷۱) تا در شرایط بحرانی اقتصادی تشتت آراء و تفرقه به وجود نیاید و همه تحت یک لوای واحد حرکت کنند. اهمّیت این مسأله در زمان وجود تلاطم‌های بین‌المللی و تحریم‌ها و عداوت‌ها پررنگ‌تر خواهد بود. به نظر می‌رسد یکی از دلایل موفقیت‌های اقتصادی کشورهای چین و ژاپن صرف نظر از سخت‌کوشی، پایبندی به اصول سلسله‌مراتب مدیریتی و عمل بر

اساس آن برنامه‌ها باشد؛ چرا که برنامه‌ریزی و مدیریت دقیق و ساختارمند است که بعضی از کمپانی‌های این کشورها را به صاحب‌نام‌ترین برنده‌های دنیا تبدیل کرده است.

سیستم مدیریت، نقش تشخیص زمینه‌ها، هدف‌گذاری، برنامه‌ریزی و فراهم آوردن زیرساخت‌ها و نظارت دقیق را به عهده دارد و مردم در حقیقت بازوان اجرایی این برنامه‌ها هستند. در خصوص تبیین ساختار شجره‌ای برخی صاحب‌نظران در قالب مثالی بر این ساختار تأکید داشتند. به عنوان مثال یکی از محققان به جایگاه مسجد در محله اشاره کرده و آن را منطبق با الگوی نظام کشوری قرار داده است. در این ساختار محدودهی محله در حکم کشور، امام‌جماعت در جایگاه رهبر، هیأت امنای مسجد را در حکم نمایندگان که به وظایف خود مشغولند و در حیطه‌ی خود می‌توانند امور محله را رتق و فتق کنند. به عبارتی، کشور در مقیاس کوچک‌تر تشبیه کرده است که امتحان عملکرد خود را محک می‌زند (نک: قوامی، ۱۳۹۰ ش). در این ساختار اعتقاد بر این است که «ارتباطات محله با ناحیه و منطقه به صورت حلقه‌حلقه خواهد بود، در این صورت هیچ مشکلی به وجود نمی‌آید؛ یا اگر به وجود بیاید، در همان محله خودش حل می‌شود. مساجد با یک‌دیگر به شکل شبکه عمل می‌کنند و سلسله‌مراتب دارند.

قطعاً در این ساختار هر قسمت که درست انجام وظیفه نکند، نیل به هدف ممکن نخواهد شد. بنابراین مسأله‌ی خودبنیانی از حیث نظام‌مند بودن از این قاعده مستثناء نیست، لذا اهمیّت توجّه به ساختار شجره‌ای در این موضوع چه به لحاظ اصلیت و فرعیّت و چه از نظر بررسی کیفی و شناخت سلسله‌مراتب و

راه‌کارها حائز اهمیت است. به این خاطر لازم است مراتب و جایگاه‌ها در این خصوص بازبینی و بررسی شود.

۹. نتیجه

ساختار نظام شجره‌ای در قرآن، مثالی از نظام مند بودن امور در عالم است. الگویی که در هر موردی راهبردی است. در مسأله‌ی خودبنیانی نیز اگر در چارچوب نظام شجره‌ای بر بستر احکام اسلامی با برنامه‌ریزی دقیق و تحت رهبری و مدیریت واحد متخصص و متعهد در رأس ساختار و عوامل اجرایی با انگیزه و سالم پیرنگ باشد قطعاً نیل به اهداف تعیین شده ممکن خواهد بود. به علاوه اینکه چون بر اساس قوانین مطروحه در قرآن چارچوب بندی شده است، از موهبت برکات الهی نیز برخوردار خواهد شد. عاملی که در نظام سرمایه‌داری غربی اساساً وجود ندارد و برگ برنده‌ای برای متعهدان به موازین قرآنی محسوب می‌شود.

الگوی شجره‌ای اصالت قرآنی و وحیانی داشته و نقش رهبری به عنوان رکن و اصل راهبری نیز در قرآن بسیار مهم است. بنابراین در مسأله‌ی خودبنیانی نیز هم ساختار و هم رکن مدیریت خطاناپذیر بوده و تطبیق اهداف خودبنیانی با الگوی پیش‌رو سبب کارآمدی آن خواهد شد و این چارچوب در کشورهای موفق از نظر اقتصادی صرف نظر از اعتقادات بسیار عالی محک زده شده است. بنابراین در ساختار نظام شجره‌ای قرآنی، در موضوع اقتصاد خودبنیان در درجه‌ی اول، اهمیت نقش رهبری متخصص (دانش‌مدار) و متعهد (آشنا به مبانی اسلامی) و در درجات بعدی رابطان و مدیران زیربیط (صالح و کارآمد) و در نهایت مردم

به عنوان بازوان اجرایی در پیشبرد یک اقتصاد پویا و خودبنیان که حاصل آن سرازیر شدن برکت و رزق حلال در کشور و بالا رفتن ضریب استقلال ملی است مثمر ثمر خواهد بود.

منابع

۱. قرآن کریم
۲. تورات، سفر پیدایش، سال بیست و ششم، شماره ۳، مرداد و شهریور، ۱۳۹۴ ش.
۳. ابن بابویه (شیخ صدوق)، محمد بن علی، الخصال، مترجم: محمد باقر کمره‌ای، تهران: کتابچی، ۱۳۷۷ ش.
۴. ابومخنف، لوط بن یحیی، وقعة الطف، قم: جماعة المدرسين فی الحوزة العلمية بقم و مؤسسة النشر الإسلامی، ۱۴۱۷ ق.
۵. ایمانی‌پور، نرگس و زیودار، مهدی، «بررسی رابطه‌ی گرایش به کارآفرینی شرکتی و عملکرد؛ مطالعه موردی: نمایندگی‌های فروش شرکت سهامی بیمه ایران در شهر تهران»، توسعه کارآفرینی، سال اول، شماره دوم، زمستان ۱۳۸۷ ش.
۶. جعفری مقدم، سعید، مستندسازی تجربیات مدیران از دیدگاه مدیریت دانش، تهران: مؤسسه تحقیقات و آموزش مدیریت، ۱۳۸۲ ش.
۷. حسن‌زاده، محمد، بررسی مدیریت دانش در دولت جمهوری اسلامی ایران، رساله‌ی دکترای کتابداری، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۸۵ ش.
۸. روحانی، محمود، المعجم الاحصائي لألفاظ القرآن الکریم، مشهد: آستان قدس رضوی، موسسه چاپ و انتشارات، نوبت دوم، ۱۳۷۶ ش.

۹. زمخشری، محمود بن عمر، **الكشاف**، بیروت: دار الکتب العربی، ۱۴۰۷ ق.
۱۰. صادقی تهرانی، محمد، **الفرقان في تفسير القرآن بالقرآن**، قم: انتشارات فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۵ ش.
۱۱. طباطبایی، محمدحسین، **المیزان**، مترجم: سید محمد باقر موسوی همدانی، قم: دفتر انتشارات جامعه مدرسین قم، ۱۳۷۴ ش.
۱۲. ۱۲. طبرسی، فضل بن حسن، **مجمع البیان**، بیروت: مؤسسه‌ی الأعلمی للمطبوعات، ۱۴۱۵ - ۱۹۹۵ م.
۱۳. طوسی، محمد بن حسن، **التبیان في تفسير القرآن**، بیروت: دار احیاء التراث العربی، بی تا.
۱۴. فخر رازی، محمد بن عمر، **التفسیر الکبیر**، قاهره: بی تا، چاپ افست تهران، بی تا.
۱۵. قوامی صمصام الدین، **مدیریت از منظر کتاب و سنت**، دبیرخانه مجلس خبرگان، ۱۳۹۰ ش.
۱۶. کلینی، محمد بن یعقوب، **الکافی**، ترجمه و شرح: سید جواد مصطفوی و سید هاشم رسولی محلاتی، تهران: انتشارات علمیه اسلامی، چاپ اول، ۱۳۵۶ ش.
۱۷. مجلسی، محمد باقر، **بحار الأنوار**، مترجم: موسوی ابوالحسن همدانی، تهران: کتابخانه مسجد حضرت ولی عصر علیه السلام، ۱۳۶۳ ش.
۱۸. محمدی ری شهری، محمد، **میزان الحکمة**، مترجم: حمیدرضا شیخی، قم: موسسه فرهنگی دارالحدیث، ۱۳۹۵ ش.
۱۹. هادوی تهرانی، مهدی، **مکتب و نظام اقتصادی اسلام**، قم: خانه خرد، چاپ اول، ۱۳۷۸ ش.